

HET GEHEIM VAN DE MESSIAS BIJ JOSEPHUS

T Middendorp

Inleiding

Heeft Josephus kennis gehad van de jonge christelijke kerk? Wat wist hij van Jezus van Nazareth? Kan hij als getuige voor de historiciteit van Jezus aangehaald worden? Dit zijn oude vragen. Hier wordt opnieuw een antwoord gezocht - niet op grond van een bepaalde tekst van deze schrijver - maar met behulp van het kader van diens wereldbeschouwing, die in het geheel van zijn oeuvre tot uitdrukking komt.

Geboren als zoon van een priester omstreeks het jaar 37 heeft hij op jonge leeftijd ook Rome bezocht (Anno 64). Hij was joods officier in de opstand tegen Rome, werd door generaal Vespasianus gevangen en weer vrijgelaten, omdat hij diens benoeming tot Imperator juist voorspelde. Na deze evenementen schreef hij zijn boeken.¹⁾ Hij wilde het jodendom voor de romeinse wereld begrijpelijk maken, de joden met hun lot verzoenen en zijn eigen houding tijdens de oorlog verdedigen. Overleden is hij omstreeks het jaar 100. Als historicus schreef hij over de geschiedenis vanaf Adam tot in zijn eigen dagen. De verwoesting van stad en tempel in het jaar 70 krijgt het grootste gewicht. Hij was dus de tijdgenoot van Paulus en heeft als ooggetuige iets van de christenvervolgingen beslist gezien. Ook de stichting van de joodse academie van Jamnia moet hem bekend geweest zijn.

Feitelijk zijn er maar 2 plaatsen in zijn boeken, waar van Jezus van Nazareth sprake is: In A 20,200 spreekt hij over "Jakobus, de broeder van Jezus, die men Christus noemt". Zou hij dit kunnen schrijven, zonder reeds eerder over deze Jezus Christus iets gezegd te hebben? Dat is de vraag! We denken aan het Testimonium Flavianum, A 18, 63-64. Deze locus classicus is voor apologetische doeleinden gebruikt als bewijs, dat Jezus inderdaad heeft geleefd: "Toen leefde Jezus, een wijs man, als men hem zo kan noemen. Hij was de Gezalfde zelf". (Voor een uitvoerige bespreking van deze tekst, of hij al dan niet echt of geïnterpoleerd is, zie man de literatuurlijst bij E. Schürer en het grote werk van R. Eisler.²⁾ Ik denk, dat het onderzoek pas dan een stap verder komt, wanneer wij de opvattingen, die Josephus over een Messias en over de messiaanse hoop gehad heeft, overdenken. (Er moet ook een motief te vinden

zijn, waarom hij Paulus niet noemt en zwijgt over beroemde Phariseers zoals Hillel, Sjamai, Simon Ben Sjetach, Jochanan ben Zakkai of Gamaliel I. Hij zwijgt ook over Seneca, Apollonius van Tyana alsook over de synagoog en vele in het N.T. genoemde figuren!) Kon Josephus leven zonder van de messiaanse stromingen van zijntijd af te weten? Kon een Phariseer in 20 boeken Antiquitates het O.T. paraphraseren zonder de messiaanse schriftinterpretatie te noemen? Dit is onbegrijpelijk!

De Zeloten, die Josephus rovers noemt, schuldig aan de ondergang van Jeruzalem, hebben met zekerheid een messiaanse uitleg gekend.³⁾ We zullen echter deze groep hier buiten beschouwing laten en verwijzen naar het zoeven genoemde boek van M. Hengels.

A. Messiaanse stromingen in de 1^e eeuw

Wat voor messiaanse bewegingen bestonden er ten tijde van Josephus? Wat noemt hijzelf? Ik laat een definitie vorafgaan: Onder Messias versta ik hier een eschatologische verlosserfiguur. J. Klausner geeft in zijn boek³⁾ een hedendaagse joodse definitie: "The definition of belief in the Messiah is: The prophetic hope for the end of this age, in which a strong redeemer, by his power and his spirit, will bring complete redemption, political and spiritual to the people of Israel and along with this earthly bliss and moral perfection to the entire human race". Moses is de eerste verlosser (Ruth Rabbah 2,14), de Messias is de laatste verlosser (Gen Rabbah 85). Deze formulering - die met Daniel 7 geen rekening houdt - doet zien, hoe alle hoop en verwachting binnenstroomde in het begrip van het messiaanse rijk. Daarom konden ook politiek gemotiveerde opstanden tegen de Romeinen een mess. achtergrond hebben.

1. Qumran

De hoop voor 2 Messiasfiguren, een uit de priesterlijke en een uit de koninklijke traditie, is bekend. (Zie bv. 1 QS IX, 11 en aanmerking.⁴⁾ Een lijst van messiaans uitgelegde teksten werd in grot IV gevonden, daaronder Dt 18,18 en Num 24, 15-17.⁵⁾ 4 Qu Patr 1-7 geeft aan Gen 49,10 een mess. betekenis. 4 Q Flor doet dit met 2 Sam 7. 11-14. In de Jesajarol Is a wordt Jes 52, 13 verrijkt met de toevoeging: "dien ik gezalfd heb". Daardoor is de lijdende knecht de Gezalfde. Josephus kent de Essenen volgens Vita 11 goed. Daaronder verstaat men tegenwoordig de groep van Qumran. Nietemin zwijgt hij over een

messiaanse verwachting bij deze groep. Hij zwijgt ook over de "leraar der gerechtigheid". Bovendien heeft I. Hahn waarschijnlijk gemaakt dat in Qumran een berekening van de 70 jaarweken van Daniel bestond. Volgens deze zou rond het jaar 70 een kentering in de geschiedenis plaats vinden.⁶⁾ Josephus wist daarvan (Zie B 6,285). Het is niet ver gezocht, indien we aannemen, dat Josephus ook in zijn gesprek met Vespasianus deze rekening gebruikt heeft. (Zie het hoofdstuk hierover). Voor ons blijft hierde vraag: Heeft Josephus bij zijn bespreking van de Essenen werkelijk alleen maar toevallig geen messiaans trekken genoemd?

2. Johannes de Doper

De voorloper van Jezus-zie Markus 1 - heeft volgens A 18, 116-119 niets met Jezus van Nazareth van doen. Alleen indirect door de compositie van dit gedeelte is er een verband te bespeuren tussen de echtbreuk van Herodes en de dooper. De Details van Markus 6,14v. kent hij echt niet. De doop is teken van een deugdzaam leven - en let wel! - zonder verband met een messiaans rijk. Josephus schrift bewust zo! Het NT laat immers zien, dat ook de Doper zijn aanhangers had, die hem een tijd lang als Messias zagen (Joh 1,8). Dit verzwijgt Josephus. Wij vragen ook hier: Is dit toevallig?

3. Het Vaticinium bij Sueton

In Div. Vesp. IV lezen wij: "Percrebuerat Oriente toto vetus et constans opinio esse in fatis, ut eo tempore Judaea profecti rerum potirentur. Id de imperatore Romano quantum postea eventu paruit, praedictum Judaei ad se trahentes rebellarunt". Tacitus hist. 5,13 verteld dit ook. Uit Judea zouden wereldheersers voortkomen. Josephus wist van deze in de romeinse wereld bekende spreuk (B 6,312). Een dubbelzinnig orakel noemt hij dit. Josephus legt het zo uit, dat op joodse grond een niet-joodse Imperator zou worden uitgeroepen dit was zijn ontdekking. Anderen verwachtten op grond van ditzelfde orakel een Messias. Die Vaticinium komt volgens Josephus voort uit eigen heilige geschriften. Men denkt aan Num 24,17 of Gen 49,10, teksten dus, die ook elders in de hoop op een Messias een rol hebben gespeeld. Pas toen Josephus zijn leven in gevaar zag, werd hem duidelijk, dat Vespasianus en het romeinse rijk met dit orakel bedoeld waren (B 3,350-353). Misschien zag hij in jongere jaren zelf ook uit naar een Messias? Het is echter duidelijk, dat hij dit niet vermeld. Hij kent echter de messiaansche uitleg.⁷⁾

4. Het Achttiengebied-Sjemone Esreh

Gamaliel II, hoofd van de academie te Jabne heeft deze beden laten samenstellen tot een dagelijks te gebruiken gebed. (Berakot 28b, 33a en Megilla 17b). De bede 15 spreekt van de "spruit van David uw knecht, die Gij gauw wilt doen uitspruiten". Deze bede komt voort uit de vroege uiteenzetting van Phariseers en Sadduceers.⁸⁾ En Josephus was immers Phariseer! Niettemin heeft hij een streep onder de lijst van davidische koningen gehaald. (A 10, 14). Nergens spreekt hij over een komende zoon van David.

5. De Targumim

As begeleidende vertaling van de hebreeuwse bijbel voor een aramees sprekende bevolking moeten de Targums al vroeg in gebruik geweest zijn, zij het dan mondeling. Levey⁹⁾ heet de Targumplaatsen bijeengebracht waar van de "Meschicha" sprake is. Daaronder valt ook Gen 49, 10, benevens Num 24,17. Teksten uit Daniel en Ezechiël ontbreken. (Daniel was immers in het aramees geschreven. Voor Ezechiël weet ik de reden niet). Natuurlijk heeft Jesaja en Deuterocesaja hier een belangrijke plaats. Josephus echter maakt geen gewag van dit soort teksten. Hij ontwijkt ze. Een "Heilsgeschiede" uitlopende op een Messias ligt niet in zijn bedoeling. Zijn geloof had een ander zwaartepunt.

6. De christelijke interpretatie van het O.T.

Deze was er van begin af (Luk 24,26). Ook een typologische uitleg bestond: Noah, Mozes, Jozua en Elia waren symbolen voor het nieuwe geloof. Josephus doet nergens daaraan denken. Zijn beschrijving van Mozes en Elia ist nuchter. Hij wil zo min mogelijk mythologische gegevens doorgeven. Maar zonder schriftbewijs heeft een Messiasfiguur geen gewaad! (Vgl. ook de lijst van O.T. teksten die Edelkoort of W. Vischer aanhalen). Ook het Testimonium Flavianum noemt geen woord uit het O.T. en laat geen verband zien met een schriftuitleg in die richting. Josephus zelf moet echter een opinie gehad hebben over de verwachting van zijn volk - ook al moet die ergens tussen de regels gevonden worden!

7. De Samaritanen

Zij verwachten een verlosser, den Ta'eb. Een voorbeeld daarvan vinden we in A 18,85v. Pilatus liet de mogelijke bevrijder doden. De Samaritanen waren tegen joodse Messiasvoorstellingen gekant, omdat deze in samenhang stonden met de door hen niet herkende profeten. De Ta'eb is voor hen een Mozes Redivivus. Ook zij gaan uit van Num 24,10 en Dt 18,18. De Ta'eb zal het gereedschap van de tempel uit de bodem van de Garizim naar voren brengen en de tabernakel weer oprichten. Hij heeft met het wereldoordeel te maken; Hij is een "Hersteller", niet een "Gezalfde". Ook hun verwachting dateert uit de 1^e eeuw.¹⁰⁾

Voor Josephus is het samaritaanse geloof bijkomstig; hij wijdt ook niet uit over het gedrag van de Prokuratoren in zulke gevallen, dit is bijzaak.

8. Geschriften uit de eerste eeuw

De Messias komt ter sprake in de Psalmen van Salomo (hoofdstuk 17 en 18). Deze zijn in de eerste eeu v. Chr in phariseese kringen ontstaan. Ook Henoch dateert uit voorchristelijke tijd. Jubileen en het Testament van de 12 Patriarchen hebben ook christelijke invloed ondergaan. Josephus laat deze getuigen van een echt joodse messiaans hoop ter zijde. Is dit omdat de Romeinen daar geen begrip voor hadden, voor een Messias die niet politiek was bedoeld? Ik betwijfel dit. Josephus stond in contact met Epaphroditus in Rome, die een grote bibliotheek had. Zeker zou deze contemporiene joodse schrijvers, en hun boeken gewaardeert hebben! En toch zwijgt hij!

B De Messiaspretendenten bij Josephus

Josephus noemt wel een aantal valse Messiasen, maar hij noemt ze niet onder deze naam. De lezer, die het joodse volk niet kent, zal uit het betoog van Josephus niet merken, dat hier de hoop van Israel meespreekt. Hij zal uit de meer toevallig genoemde personen opmaken, dat er waarschijnlijk nog meer zulke "onruststokers" geleefd hebben!

1. Athronges is een onbekende herder, die het diadem droeg en met 4 broers tegen Rome gevochten heeft (A 17,278v.; B 2,60-65). Als Poimen (herder) had hij m.i. messiaanse aspiraties, in tegenstelling tot de usurpatoren Simon (A 17,273v.) en Judas ben Hiskia (A 17,271).

2. Een Egyptenaar riep mensen op den olijfborg. Hij wilde - zoals Jozua - de muren van de stad doen instorten (A 20,169; B 2,261). Felix heeft hem verdreven. In Apostelgeschiedenis 21,38 is deze man bedoeld, die Sicarii in de woestijn leidt.

3. Theudas (A 20,87v. en Apostelgesch. 5,36) wil met zijn aanhangers door de Jordaan trekken (ook hier herinnering aan Jozua) en wordt door Fadus gedoodt. (Eisler op. cit., II, 354: Die Wiederkunft Josuas wurde für die Endzeit erwartet. Vgl ook Sibyll. V 256v: diegene die de zon liet stilstaan zal terugkomen. Jezus wordt Ichthys genoemd, Jozua was Ben Nun, een vis. Zie ook de afbeeldingen bij P. Huber van manuscripten van de Athos 10).

4. Een bedrieger (Goëtes) was volgens Josephus de man die mensen naar de woestijn riep en hen "rust en redding" beloofde. Festus bracht hem ter dood. (A 20,188).

5. Jonathan, een wever van beroep, heeft nog in 73 na Christus joden van de Cyrenaica naar de woestijn gebracht om ze "tekenen en verschijningen" te doen zien. Ook dit liep op bedrog uit. (B 7,437-442).

6. Een samaritaanse verlosserfiguur werd door Pilatus ter dood gebracht (A 18,85).

7. Judas de Galileer (A 18,4-10; B 2,118; Acta 5,37) is stichter van de 4^e weg, waarmee misschien de Zeloten bedoeld zijn. (Zie Hengel op.cit.). Voor hem was belangrijk: a) Het uitverkoren volk betaalt geen belasting aan de Romeinen (Zie Markus 12,13-17); b) God alleen is Here; c) Vrijheidsliefde en d) phariseese houding. Ook zijn zonen (A 20,102 en B 2,448) kwamen in de opstand tegen Rome om het leven.

8. De Pseudopropheet, die de joden naar de tempel riep, om hen "tekenen des heils" te doen zien op de tiende van de maand AB anno 70 dient hier te worden genoemd (B 6,285).

9. Bagoas de Eunuch (A 17,44) is van een ander soort. Uit Jes 56,1-5 maakte hij op, dat de Messias voor hem op komst was. Hier blijkt duidelijk, dat Josephus de Messiasverwachting gekend heeft; hij ontkende echter het recht van bestaan daarvan. Josephus had in dit verband ook Jezus van Nazareth kunnen

noemen. Misschien heeft hij dit ook gedaan. Na de tijd van Konstantijn werden boeken vernietigd, die opmerkingen tegen Christus of de Christenen behelsden. Het blijft mogelijk dat een opmerking over Jezus geschrapt is of omgewerkt is in het Testimonium Flavianum. Door deze "geloofsbelijdenis" bleef Josephus van waarde voor de komende geslachten. De gedachte, dat Josephus niets van Jezus Christus afwist, omdat hij hem verder niet noemt als een valse Messias, lijkt mij niet steekhoudend. Dit zien we uit het vervolg van dit onderzoek.

C. Josephus als historicus en schrijver

1. De betrouwbaarheid van Josephus

Hij wilde precies te werk gaan (A 20,260). Maar ook hij zet accenten. Zijn bronnen zijn immers uiteenlopend (Nikolaas van Damaskus, de keizerlijke annales, de ooggetuigen). Zijn voorbeelden zijn verschillend (Thukydides, Polybios, Dionysios van Halikarnass enz). Hij had diverse vertalers in dienst. En de doelstelling van zijn boeken kon veranderen. Een ding is zeker: Josephus laat het een en ander weg. De geschiedenis van het Gouden Kalf b.v. ontbreekt. (A 3,99. Hij verzwijgt de rol van Aaron). Hij is geen vriend van irrationele mythologie ("Entmythologisierung" van de dood van Mozes en Elia: hij wil niet dat ze in de toekomst nog een rol spelen in de dagen van de Messias cf. Markus 9). Ook de Mysterien van de Grieken vindt hij maar vreemd (Ad Ap II 107). Sakramentele maaltijden zijn hem verdacht. (Ad Ap II 92 brengt zijn aversie tot uitdrukking. Het verhaal, dat een mens opgegeten zou worden, klinkt als een persiflage van het avondmaal. Kende hij hooggeplaatste Christenen, die hij niet direct voor het hoofd wilde stoten door het avondmaal direct te noemen?). De engelen ontbreken als het enigszins kan. Bv. in het verhaal van de strafengel in het leger van Sanherib, in de leuwenkuil en de vuuroven bij Daniel). Er ontbreken dus vele elementen, die in de Evangelien een rol spelen. Dit is niet alles! Josephus, die koningen en hogepriesters getrouwelijk opsomt, noemt de profeten niet als ze voor Omina en Vaticinia weinig stof bieden. Amos en Joel bv. ontbreken. Dit geldt ook voor Job en het probleem van het onschuldige lijden. Ook de Psalmen worden nauwelijks aangehaald. Teksten, die op een Messias konden worden toegepast, worden overgeslagen (Gen 3,15 of Dt 18,18; 2 Sam 7 en Daniel 7 zouden een historie in een "heils geschiedenis" veranderen.

Josephus verzwijgt ook nog de leraren van zijn dagen: Joodse, griekse of romeinse wijsgeren en Rabbijnen. Uit dit alles blijkt, dat hij weinig reden had, om over Jezus van Nazareth of de jong kerk veel te zeggen. Dit betekend niet, dat hij niets van ze afwist! Om een voorbeeld te noemen: Over Nero weet hij zeer veel te vertellen, Poppaea noemt hij ook, evenals de acteur Aliturus, maar Seneca wordt niet genoemd.

2. De toekomst als onderwerp voor Josephus

Hoop, verwachting, eschatologie zijn gewichtige zaken in het N.T., ook in de leer van de Christus. Voor Josephus is de toekomst eigenlijk geen onderwerp. (A 10,210: "Ik moet schrijven over wat verleden en gedaan is en niet over wat komen gaat"). En toch heeft hij belang bij tegenwoordige en komende gebeurtenissen, voorzover deze in overeenstemming te brengen zijn met de voorspellingen van Daniel (A 10,276 b.v.). God zelf geeft aan Josephus dromen en hij weet daardoor wat met Romeinen en Joden gaat gebeuren (B 3,351). Wat dit precies wil zeggen laat hij in het midden. Het verhaal van Bileam wordt besloten met de opmerking, dat iedereen daarover denken kan, zoals hij wil. (A 4, 158). Dit is een aanwijzing, dat hij aan Num 24,17 bijzondere waarde hecht. (Zie A 10, 210 over de geheime betekenis van de steen in Daniel 2). Voor Vespasianus ziet hij zich echter geroepen, de toekomst te voorspellen. Hij doet dit goed (B 4,629). De loop der geschiedenis kan berekend worden net als in de Apokalyptiek. (Ook de synoptici hebben het komende gebeuren vertolkt Markus 13). Josephus is kind van zijn tijd. Maar in plaats van de zoon des Mensen (Markus 13,26) vinden wij hier het gebeuren rondom Vespasianus. Hij is niet de Messias. Mogen we zeggen, dat Josephus de Fortuna van de keizer in plaats van de Messias gesteld heeft? Dit lijkt me minstens een deel van de waarheid. De vraag blijft dan, wat hij zelf onder Fortuna verstond!

3. Het gebruik, dat Josephus van de profeten maakt

Een goed voorbeeld is zijn paraphrase van het boek Jesaja. Jesaja voorspeld de bouw van een tempel in Egypte (7,432-A 9,276). Hij ziet de nederlaag van de Assyriërs komen (A 10,12 en 16). Hij weet dat Hiskia beter wordt (A 10, 27-28). Hij voorspelt het babylonische exiel (A 10,32) en weet dat Cyrus daaraan een einde zal maken (A 11,5-6). Dit is voor Josephus het belangrijkste. Geen woord dus over een vredevorst of een vrederijk! Geen bekerings - of boete - roep! Geen knecht des Heren! Wat hij centraal stelt, is de waarzegging en de controleerbare vervulling, benewens de zuiver historische

gegevens over Hiskia en Sanherib. Het ingrijpen van de levende God in de roeping van Jesaja bv. en de eschatologische verwachting wordt overgeslagen. Hier heerst een eeuwig besluit, dat alles vastlegt, vergelijkbaar met de datas van een computer. Een positieve verhouding tegenover de verwachting van een komende verlosser zoals Jezus van Nazareth is hier ondenkbaar. Wat wel in zijn lijn ligt, zijn de vaak gebezigde termen voor lot, noodlot, toeval en kentering van het lot. (zie verderop).

4. De gevaarlijkheid van een Vaticinium

Onze auteur verteld ons ook, waarom hij een diep wantrouwen koestert ten opzichte van voorspellingen, die met de bevrijding van zijn volk te maken hebben. Het bevel tot het doden van de mannelijke israëlitische kinderen in Egypte ging volgens hem uit van een egyptische schrijver, die de toekomst precies kon voorzeggen A 2, 205v). Deze wist, dat er een bevrijder zou geboren worden, die een eeuwige kroon zou winnen. Een gevolg van deze voorspelling was de kindermoord. De lezers van Jozephus moesten begrijpen, dat messiaanse voorzeggingen catastrophale gevolgen zouden hebben. Voor Josephus is het door Sueton genoemde woord van wereldheersers die uit Judaea voorkomen en de messiaanse uitleg daarvan de belangrijke oorzaak van de joodse oorlog (B 6,312). Reden dus tot voorzichtigheid! Hij schrijft dan zelf ook niets over de kindermoord van Bethlehem-verondersteld, dat hij hiervan wist-om niet de indruk te wekken, dat er een tweede Mozes op komst zou zijn (vgl Matth 2,16). Dit wilde hij niet. Mozes als Generaal was immers voor hem de ideale voorloper van Vespasianus! Maar speculaties over een komende Messias brengen slechts onheil mee. Het is beter, om erover te zwijgen!

5. Mozes als voorbeeld van een redderfiguur

Josephus heeft een eigen beeld van Mozes. Amram droomt de toekomst van zijn zoon. Deze ontkomt zijn vijanden als kind en bevrijdt zijn volk uit de nood van Egypte. (Hetzelfde werkwoord "apolyein" als in Lukas 2,29.¹¹⁾ Als kind reeds vertrouwt hij het Diadeem van de Pharao. Hij is voor zijn leeftijd groot en mooi, met een volwassen verstand (A 2,230). Hij is een goed generaal tegen de Ethiopiërs. Hij is de Strategos (bv. A 3,11). Als bevrijder gehaat vlucht hij naar Midian (geen woord over een doodslag). Bij de braambos openbaart God

zijn Naam. "Daarover mag ik niet spreken" zegt Josephus. Hij was niet in alle opzichte een verrader! (A 2,276). De weg door de Schelfzee krijgt een parallel in het verhaal over Alexander: De pamphylicsche zee moest wijken, opdat de macedonische troepen het rijk van de Perzen konden vernietigen volgens goddelijk plan (A 2, 347). Mozes en Alexander zijn de voorlopers van Vespasianus. God handelt niet alleen aan de Schelfzee met Israel, maar ook met andere volken. Gods besluit voor de ondergang van Perzie vindt haar parallel in de Fortuna van Vespasianus, die de ondergang van Jeruzalem heeft besloten! Het lot van de keizer is een uitdrukking van de voorzienigheid Gods (Vgl. het verhaal in A 18,197). Ook Mozes heeft de toekomst voorspelt (A 4,320). Zo werd Deut 33 verstaan als voorspelling. Tenslotte verdwijnt Mozes in een ravijn, bedekt door een wolk (A 4,326). Dat deze wolk de Sjehina kon betekenen, wordt geheim gehouden! Reeds eerder, toen er van de lange afwezigheid van Mozes op de Sinai sprake was (A 3,97), heeft Josephus de gelegenheid benut om het volksgehoof in een hemelvaart van Mozes te bestrijden. In de Evangelien zien we vaak, dat de beschrijving van Jezus aan Mozes doet denken. (Zijn gezag, de spijziging van het volk in de woestijn, de voorbede voor de Zijnen enz.)¹²⁾ Ook de Messiaspretendenten die Josephus noemt, lieten het beeld van Mozes of van Jozua herleven. Juist zulke karakteristieke details, die een relatie leggen tussen Mozes en een Mozes Redivivus ontbreken echter bij Josephus. Mozes is immers niet de schaduw van een Messias, maar een voorloper van Vespasianus Imperator! Wederom: Ieder suggestie van een eigentijdse, joodse Messias wordt vermeden.

D. Josephus en de Apokalyptiek

Inleiding

Hoe is de gedachtenwereld van onze schrijver opgebouwd? Deze vraag brengt ons nader bij het inzicht, hoeveel ruimte in zijn denken Jezus van Nazareth kon gehad hebben. Prophetie en Apokalyptiek hebben ieder een eigen taal. Von Rad¹³⁾ noemt het Dualisme van de Apokalyptiek en haar onderscheiding tussen Nu en de komende Aeon. De Eschata liggen vast. Wat komt, is voorspelt. De toekomst kan berekend worden. In het prophetisme ligt dat anders: uitverkiezing, belijdenis en levende reactie van God op zonde en berouw zijn hier toonaangevend. Het visioen van Daniel 2 weet van 4 rijken die elkaar aflossen, zonder ruimte voor een geschiedenis van Israel. Wat Von Rad over De Apokalyptiek zegt, geldt m.i. voor Josephus en diens liefde voor het lot. Voor hem ligt de geschiedenis vast. Charles heeft in zijn kommentaar op Daniel een paar waarde-

volle gezichtspunten over het verschil van Prophetisme en Apokalyptiek vastgehouden:¹⁴⁾ "Prophecy is a declaration, a forthtelling of the will of God, not a foretelling. Prediction is not in any sense an essential element of Prophecy, though it may intervene as an accident ... Prophecy therefore takes no account of days or months or years of millenniums, it sets forth God's will (and its consequences)." Hoe komt het dan, dat determinisme en voorspelling de wezenlijke elementen van de apokalyptiek worden, vraagt hij zich af. Bij het afsluiten van de Kanon werd de hl. schrift op punt en komma vastgelegd. Er waren echter onvervulde voorzeggingen bij. Deze gaven aanleiding tot nieuwe berekeningen, zoals Jer 23,5 en 6 in Daniel 9,2. God, zo denkt de Apokalyptiek, moet toch gelijk krijgen. Nu zijn determinisme en voorspelling voor Josephus de steunpilaren van zijn wereldbeschouwing. Es hij heeft een grote bewondering voor Daniel, zoals we zullen zien. De benoeming van Vespasianus tot keizer, benevens de ondergang van de tempel, ziet hij komen (B 3,350v). Het spreekt vanzelf, dat Jezus van Nazareth en het Evangelie weinig te maken hebben met determinisme en voorspelling! Dit willen wij nog duidelijker stellen.

1. Josephus en de voorzienigheid

Veelvuldig zijn de namen, die Josephus aan het lot toekent: Tyche, Pronoia, Heimarmene, Matabolè, Atropos to Chreon. Ook het Semitische idioom, met name dat van Qumran heeft analoge begrippen: "Het toebedeelde lot, deel, het Welgevallen, het eeuwig besluit". Het verschil is m.i. voor de hand liggend: Alle semitische uitdrukkingen veronderstellen een hogere instantie, die het lot toebedeelt. Jozephus had, zoals we zagen, verschillende schrijvers met eigen taatgevoel in dienst. Dit is de reden, waarom we niet met absolute zekerheid kunnen zeggen, hoe hij zelf in concreto gedacht heeft. Zijn 1^e opdrachtgever Vespasianus had nog al belangstelling voor zijn Fortuna en Josephus hield er mee rekening." Vespasianus feiert die Tyche als die Begründerin seines späten Glücks" weet W. Weber¹⁵⁾ Tacitus hist. IV, 81 schrijft van de Caelestis favor en merkt op: "Igitur Vespasianus cuncta fortunae suae patere ratus nec quiquam ultra credibile." Omdat hij zijn fortuna vertrouwt, legt hij de handen op en geneest zieken. Tacitus hist. II, 78 vertelt, dat de broodheer van Josephus naar Vaticinia luistert en de stand van de sterren in het oog houdt. Sueton (Div Vesp IV) noemt ook zijn interesse voor zijn Horoskoop. Geen wonder dus, dat Josephus op deze toets speelt. Voorbeelden zijn de volgende:

- a) De Heimarmene, het toebedeelde lot, is het criterium waardoor volgens A 13, 171 de Phariseers, de Essenen en de Sadduceers van elkaar verschillen. De Essenen denken deterministisch (voorbeelden van hun vermogen, de toekomst te voorspellen: A 13,311; A 15,373; A 17,346). De vrije wil wordt door de Sadduceers geleerd. De Phariseers kennen een combinatie (A 18,13). Hoeveel ruimte blijft in zulke wijsgerige overwegingen voor de levende God? De Messias moest eigenlijk van alle dwang verlossen! G. Stählin¹⁶⁾ toont aan dat de door Josephus gebezigde uitdrukkingen voor het lot in het NT ontbreken. Want hier is immers alles, ook het lot van Jezus en de Zijnen, aan de wil van God gebonden. De liefde van God, zijn gerechtigheid en zijn vrede bepalen de gedachten. Geen onderwerping aan noodlot of toeval (Stoicheia) wordt hier geleerd. Het geloof is naast God de tegenkracht tegen de machten van het lot.¹⁷⁾
- b) Van het begrip Tyche geeft Helgo Lindner een overzicht.¹⁸⁾ Onder de 137 plaatsen, die het verschil tussen grieks fatalisme en romeinse geluksvoorstelling laten zien, zijn er een paar teksten van andere aard. (Ook Exkursus XVIII bij O. Michel - O. Bauernfeind hebben dit niet gezien.¹⁹⁾ In B 3,354 lezen wij: "De Tyche is in haar geheel overgegaan naar de Romeinen." In B 5,412 is het niet de Tyche, maar het Goddelijke, dat uit de heilige plaatsen geweken nu bij de Romeinen gezocht moet worden. In B 5,367 is de Tyche naar de Romeinen overgegaan, omdat God de heerschappij laat circuleren onder de Volken. Het is zeker niet het noodlot, dat van het eene volk naar het andere verhuist. Is het voldoende om te zeggen, dat het rad van Fortuna draait en het geluk nu bij de Romeinen is te vinden? In een toespraak aan de belegerde mensen in de hl. stad, om ze tot overgave te bewegen, is dit een zwak argument, dat het geluk nu bij de vijanden is! Wij lezen in A 6,166 dat "het Goddelijke" (sic) Saul verlaten heeft om naar David over te gaan. En bij de ondergang van de tempel wordt er een stem uit de hemel gehoord: "Laat ons van hier weggaan." (B 6, 300). Wie woont er in het heiligdom en kan ook verder trekken? Er blijft een sterk vermoeden: hier is sprake van de Sjechina, van de tegenwoordigheid Gods, die de tempel verlaat! Dit begrip is door de Rabbijnen toen in gebruik genomen. Zoveel is duidelijk: de Romein hoorde in het griekse woord Tyche de keizerlijke Fortuna en Josephus verstond onder het griekse woord Tyche in dit verband de leidinggevende Sjechina! In deze weinig scherpe wijze van zeggen schuilt een deel van het verraad van Josephus. Maar indien ik gelijk heb, was Josephus zeker niet so maar verrader aan het joodse geloof. Het begrip Sjechina is immers een aan het Messiasgeloof concurrerende

voorstelling van de Rabbijnen. En wie daarin geloofde, hield op met de verwachting, spoedig de Messias te ontmoeten. Hij had nu een gezichtspunt, van waaruit een relativiserende kijk op de Messiaspretendenten van de eigen tijd mogelijk werd (zie het laatste hoofdstuk hier).

- c) Pronoia, voorzienigheid is 161 keer gebruikt.²⁰⁾ Als definitie noemt hij: "Voorzienigheid is voor hun God de kracht, om ze te verlossen uit alle kwaad (A 4,128). Agrippa is volgens A 18,197 door de Tyche in hechtenis genomen, maar hij leert inzien, dat dit eigenlijk het werk van de voorzienigheid is. In dit begrip ligt het positieve gehalte van het persoonlijke geloof van Josephus opgesloten. (Als een rode draad loopt de leiding Gods immers ook door het boek Apostelgeschiedenis). Gevallen van helderziendheid (A 13,311), van droomuitleg (A 17,346), van Voorspelling (A 17,41), voorgevoelens van vrouwen (A 17,41v) worden genoemd. Net als Joseph ist Josephus geschikt in het uitleggen van Dromen (B 6,622). Al dit doet ons een deterministisch wereldbeeld zien. Dit is zeker het geval in zijn poging, de geschiedenis in 7 perioden te verdelen. Telkens is een verovering van Jeruzalem een moment van overgang:²¹⁾

1. Melchizedek-David	5. Epiphanes-Pompejus
2. David-Schoschenk	6. Pompejus-Sossius/Herodes
3. Schoschenk-Nebukadnezar	7. Sossius/Herodes-Titus
4. Nebukadnezar-Antiochus IV Epiphanes	

M.i. is dit een uitleg van de 70 jaarweken van Daniel. Josephus was aan het rekenen: we zien het ook in de opmerking, dat de tempel op de 10 Ab moet vernield worden, omdat Nebukadnezar de tempel op een 10 Ab vernield heeft (B 6,250). Ook de Pseudoprophet, die de tempel verkoos om de joden op deze datum "tekenen des Heils" te doen zien, wist om zo een berekening (B 6,285).

2. Josephus en Daniel

Heeft Josephus met behulp van het boek Daniel een messiaanse verwachting gekoesterd? Of heeft hij een berekening ten gunste van Vespasianus als keizer gezocht? Om hier achter te komen, letten wij nu op zijn gebruik van Daniel. Hij waardeert hem bijzonder (A 10, 186v., A 10,266). Alexander krijgt bij zijn bezoek in Jeruzalem Daniel 8,21 onder ogen, waar zijn overwinning op de Perzen is voorspeld (A 11,337). Dit is een voorbeeld, dat Josephus overtuigt was, Daniel te kunnen ontsleutelen. In A 10,186 begint zijn samenvatting van Daniel. Alle capita krijgen hun beurt, maar Daniel 7

wordt overgeslagen. (Paste dit niet in zijn conceptie, of lag hier een geheim?). De hoofdstukken 9-13 worden zo omschreven. "Op dezelfde manier schreef Daniel ook over de Romeinen en dat Jeruzalem door hen veroverd en de tempel verwoest zou worden". (A 10, 276). Ook Antiochus IV Ephiaphanes en de 3 jaren zonder offer worden hier genoemd. Het is mogelijk, dat de uitdrukking A 10,276" op dezelfde manier schreef Daniel over de Romeinen" .. door Josephus letterlijk bedoeld was: wat Daniel over Ephiaphanes schreef, herhaalt zich, het geldt nu ook voor de Romeinen krachtens de periodes van de geschiedenis. De uitdrukking "gruwel der verwoesting" immers die we in Da 9,27 tegenkomen, is ook opnieuw aan de orde gesteld in Markus 13, 14: wat onder Ephiaphanes toen gebeurde, dat wordt opnieuw aktueel. (Voor de herinterpretatie van Daniel zie man Strack-Billerbeck.²²⁾

De uitleg van Daniel 2 is van groot belang. "En Daniel verklaarde aan de koning ook de betekenis van de steen. Het leek echter niet goed om dit mede te delen" (10,210). Josephus zegt dat hij bekwaam is in de schriftuitleg en in de verklaring van dromen (B 3,351v). Ten overstaan van Vespasianus heeft hij m.i. net als Daniel ten overstaan van Nebukadnezar Daniel 2 uitgelegd om te laten zien, dat Vespasianus aan het bewind zou komen. De 4 wereldrijken waren volgens de toen gangbare uitleg: Babylonisch, Perzisch, Grieks en Romeins. Volgens de Rabbijnen was de steen die de 4 rijken aflöst, het messiaanse rijk. Maar zulk een uitleg zou zeker niet er toe geleid hebben, dat Josephus de vrijheid herkreëg. Het is m.i. ook niet juist om te zeggen, dat Josephus in Vespasianus de steen, d.w.z. de Messias begroet.²³⁾ Van het 4^e rijk zegt hij (A 10,209): .. en de kracht (van het 3^e rijk) komt tot een einde door nog een ander, dat vergeleken kan worden met ijzer, en het zal regeren voor altijd krachtens zijn ijzeren natuur". Geen woord over de vermenging van ijzer met leem! Het romeinse rijk is van ijzer, sterker dan alles wat eerder was, het is volgens Josephus het eeuwige rijk van Daniel 2,44. God staat aan de kant van de Romeinen (B 5,369). Deze gedachte past hierbij. Wie was met de steen bedoeld? M.i. sprak Josephus hier van de Tyche, de Fortuna die macht heeft over de rijken (B 5,367) en hijzelf dacht aan de Sjehina, de leiding gevende presentie Gods. Vespasianus hoorde van zijn ijzern eeuwig rijk, en van zijn Fortuna, die hem te hulp kwam: Dit kon hij begrijpen. Over de Messias werd niet gesproken.

3. Josephus voor Vespasianus

Er waren geen ooggetuigen, alleen Titus (B3,399). Volgens Dio (Roman History VIII Lb LXV 4) zeide Josephus: "Nu bindt Gij me, over een jaar zult ge me ontbinden als Autokrator". Binden en ontbinden zijn termini van de rabbijnse autoriteit (Matth 16,19bv. zie de kommentaren). M.i. kan Josephus zo gesproken hebben. Vespasianus echter moest er nog meer vanaf weten. Het Vaticinium dat Sueton noemde (zie A3 hierboven) hoorde er bij. Het kwam voort uit Num 24,17 of Gen 49,10. Het eeuwige rijk van Daniel 2 heeft Josephus ook genoemd. Zeker sprak hij over het getal 3½ als duur van het beleg van Jeruzalem. (Ook bij Epiphanes duurde het zo lang). Daniel 9-12 speelde een niet nader te bepalen rol. Vespasianus had nu een voorspelling, die hij kon narekenen: in één jaar keizer, in 3½ jaar einde van het beleg! De uitkomst bewerkstelligde de vrijlating van Josephus. Deze wist wel, dat zijn argument goed was. Hij behoeftde Jochanan Ben Zakkai en Apollonius van Tyana niet te noemen, hoewel ook deze twee aan Vespasianus de keizertitel voorspeld hadden.

E. De Messias en de Sjechina

Voortekens gingen aan de ondergang van de tempel vooraf. God heeft het heiligdom verlaten en staat aan de kant van de Romeinen, vertelde Josephus in een rede aan de belegerde inwoners van de heilige stad. (B 4,412). Dit is niet al te vreemd: volgens hem was immers, zoals we zagen, de doorfocht door de Schelfzee niet iets wat alleen de Israëlieten beleeft hebben: ook de soldaten van Alexander kenden een soortgelijk avontuur. Een komeet verschijnt aan de hemel, licht schijnt in het heiligdom, er is sprake van legers, die in de wolken worden gezien. Tijdens pinksteren wordt er een stem in de tempel gehoord: "Laat ons van hier weggaan" (B 6,300). Tacitus hist 5,13 weet van een vuurwolk die de tempel verlicht, deuren die vanzelf opengaan en de roep: "Excedere deos". Bij Vergil. Aen. VIII is het een en ander te vinden. Maar dit is niet alles. Aug. Wünsche, sprekende over de Sjechina vat samen:²⁴⁾ God is tegenwoordig in de wereld en woont bij zijn volk, leidt zijn lot en grijpt met zijn machtige hand in het gebeuren". Deze definitie verklaart m.i. goed, waarom Josephus aan enkele plaatsen de goddelijke tegenwoordigheid, die naar de Romeine overgaat, Tyche noemd. Dit is de zichtbare uitwerking van de Sjechina. Deze is volgens Sebach 118b en Baba batra 25 na de verovering van Kanaan zwerfende met de tent der samenkomst, totdat ze tijdelijk in de tempel van Salomo ging wonen. Van haar zwerftochten vertelt Rosch Haschana 31b. Volgens Holtzmann²⁵⁾ is

de Sjechina de lichtwolk, die het heiligdom verlicht. De beschrijving stemt met de Omina goed overeen. Wordt de tempel vernield, dan verlaat de Sjechina de heilige plaats. Wat heeft de Sjechina met de Messias, in casu met Jezus van Nazareth, van doen? In Pirke Aboth 3,2 staat, dat waar twee of drie met de Tora bijeen zijn, daar is de Sjechina in hun midden. In Matth 18,20 zegt Jezus dit van zichzelf. L. Blau²⁶⁾ ziet nog meer teksten in het N.T. waar die rabbijnse leer van de Sjechina, die inwoning Gods, invloed gehad zal hebben. Joh 1,14 en Openbaring 21,3 zijn m.i. goede voorbeelden hiervan. De vrome jood, teleurgesteld in zijn messiaanse hoop en geslagen met het verlies van de tempel, vond in dit begrip soelaas.²⁷⁾ Behoorde Josephus tot deze groep, dan had hij geen belang meer bij de Messiasfiguren van zijn dagen. De uitweg, dat zijn berekeningen met behulp van de hl. schrift nu niet naar de Messias, maar naar de Romeinse keizer uitliepen, gaven hem beslis een zekere voldoening.

Samenvatting van het betoog

Josephus heeft positieve uitspraken over een Messias en de verwachting van een messiaans rijk angstvallig vermeden. Hij was op de hoogte van de hoop van zijn volk en hij heeft soms aangetoond, dat een messiaanse hoop op niets uitliep. Zijn overgang naar de zijde van de Romeinen was mogelijk, omdat hij de berekeningen, die de apocalyptici voor de komst van een Messias of voor een einde van de wereld maakten, gekend heeft en daaraan een nieuwe uitleg kon geven. Met overtuiging sprak hij van de voorzienigheid en het lot. Soms ligt er achter de uitdrukking "lot" of "voorzienigheid" de gedachte aan de Sjechina, die de tempel nu verlaten heeft. Dit is mijn stelling. Het begrip Sjechina heeft voor hem de plaats ingenomen van de Messias. De hoop op diens spoedige komst is in de achtergrond getreden.

Josephus heeft zeker nooit zo over Jezus van Nazareth gesproken, als we in het Testimonium Flavianum lezen. Dit Testimonium is niet voorbereid in de context van het gehele oeuvre. Het is een latere, christelijke bewerking van een oorspronkelijk terloopse opmerking. Naar de oorspronkelijke formulering van dit Testimonium kan alleen maar gegist worden. Josephus moet Jezus van Nazareth en de jonge kerk gekend hebben. Maar zijn eigen denken werd er zeker toen hij zijn boeken schreef niet meer aangesproken door deze hoop. Het was ook uiterst gevaarlijk om in Rome, dat vervolgingen van Christenen kende, over een Messias te schrijven. De lotgevallen van zijn volk onder Rome en zijn eigen geloof in de Sjechina verklaren m.i. voldoende, dat hij hierover zwijgt.

NOTAS

1. Gebruikt werd de editie in Loeb's Classical Library, verzorgd door H. St. J. Thackeray en Ralph Marcus. A betekent Antiquitates, B = Bellum judaicum.
2. R. Eisler, Jesous Basileus ou basileusas, Heidelberg 1929.
3. M. Hengel, Die Zeloten, Leiden 1961: Hij doet zien dat het politieke en het nietpolitieke Messiasideaal moeilijk uiteengehouden kan worden. Dit is ook zo bij J. Klausner, The Messianic Ideal in Israel, London 1956, 9.
4. A.S. van der Woude, Die messianischen Vorstellungen der Gemeinde von Qumran, Assen 1957, passim.
5. E. Lohse, Die Texte aus Qumran, Köselverlag 1971, 259.
6. I. Hahn, "Josephus und die Eschatologie von Qumran", in M. Bardtke, Qumranprobleme, Berlin 1963, 167-191.
7. Encyclopedia Judaica, Jerusalem 1971, Vol. 10 art. Messiah: "Josephus was fully aware of the prophecy which was widespread in Judea and throughout the east, that the ruler of the world was destined to come forth from Judea."
8. E. Hirsch, in Jewish Encyclopedia, New York 1895, art. Shemone esreh.
9. Samson H. Levey, The Messiah, Hebrew Union College 1974. Volgens hem was Jesaja en zijn discipelenkring het architectenteam van de Messias-gedachte.
10. A. Merx, BZAW VII Giessen 1909: Der Messias oder Ta'eb der Samariter. John Macdonald, The Theology of the Samaritans, SCM Press, London 1964.
11. Paul Huber, Bild und Botschaft, Atlantisverlag 1973 afbeeld 65-123. Joachim Jeremias in Th.W.B. IV, 863; en E. Schürer Geschichte des jüdischen Volkes, 1901, Deel II, 529.
12. Max Krenkel, Josephus und Lukas, Leipzig 1894. Hij denkt dat Lukas door de lectuur van Josephus is beïnvloed. Daar zit wat in.
13. G. von Rad, Theologie des AT, München 1968, deel II, 314v.
14. R.H. Charles, Commentary on Daniel, Oxford, Clarendon Press 1929, XXVI.
15. W. Weber, Josephus und Vespasianus, 1921, 252.
Th. Middendorp, Die Stellung Ben Siras zwischen Judentum und Hellenismus, Leiden 1972, 28 voor hebreeuwse equivalenten van griekse termini.
16. Gustav Stählin, Das Schicksal im NT und bei Josephus, in Josephus-studien. Festschrift O. Michel, 1963 319v. Drie redenen voor het gebruik van de termini voor lot en toeval: 1. Ieder secretaris heeft een eigen zegswijze; 2. Nietjoodse bronnen werden gebruikt; 3. Apologetische doeleinden. Josephus kan dus bij de uitdrukking Tyche aan een eigen begrip gedacht

hebben zoals het welgevallen Gods of zijn presentie (Schechina).

17. B. Brüne, Flavius Josephus und seine Schriften, Gütersloh 1913, 113. Hij beweerde dat Paulus en zijn begrippen door Josephus doorlopend werden bestreden. Dit is m.i. niet vol te houden.
18. Helgo Lindner, Die Geschichtsauffassung des Flavius Josephus im Bellum Judaicum, Brill 1972.
19. O. Michel - O. Bauernfeind, Flavius Josephus, Darmstadt 1969, II, 2 212.
20. Karl Heinrich Rengstorf, A complete concordance to Fl. Josephus, Brill 1973.
21. O. Michel - O. Bauernfeind, op.cit., 216.
22. Strack-Billerbeck, Kommentar zum NT, München 1956, Deel 4, 1001v.
23. H. Windisch, geciteerd bij H. Lindner, op.cit., 72: "Vespasian ist gar nicht der Messias, sondern nur der in einem Einzelspruch für diese Zeit ausersehene römische Kaiser".
Charles, op.cit., ter plaatse: "Josephus' evasiveness about the meaning of the stone which destroyed the kingdom of iron is due to the fact that the Jewish interpretation of it current in his day took it as a symbol of the Messiah or Messianic kingdom which would made an end of the Roman empire". Hij zag geen mogelijkheid, dat Josephus met de steen een betere interpretatie bedacht kon hebben.
Werner Kessler, Zwischen Gott und Weltmacht, der Prophet Daniel, ziet in Lukas 20,17 en 18 de plaats, waar Jezus zich met de steen van Daniel 2 geïdentificeerd heeft.
24. August Hermann Wünsche, art Schechina, in de Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig ³1906.
25. H.J. Holtzmann, Lehrbuch der NT Theologie I, 57, genoemd in het artikel Schechina van de Realencyclopädie für prot. Theologie u. Kirche.
26. Jewish Encyclopedia, New York 1895, Artikel Shechina. cf. B. Berakot 6a.
27. Arnold M. Goldberg, Untersuchungen über die Vorstellung von der Schekhinah in der frühen rabbinischen Literatur, Berlin 1969, 60-61: voorbeelden van het geloof dat de Sjechina ook in de 2^e tempel gewoon heeft.
Dat ze ook in Romeverblijf hield, leert p. Taan K1 H1, 161.